

FRIED ISTVÁN
MÁRAI SÁNDOR BÉCS-JELKÉPE

Márai Sándort egész életén végigkísérte Bécs-élménye. Rokonai éltek a kettős Monarchia fővárosában, az **Egy polgár vallomásai** című önéletrajza megörökítette szinte misztikusan furcsa gyermekkori bécsi kirándulását; majd kezdő íróként vette kezébe az osztrák századforduló legjelesebb alkotóinak műveit, Schnitzler fordítójává lett, több újságcikkében tért ki az osztrák ember "természetrajzára", részben az "örök kispolgár"-képzet osztrák változatára, részben egy birodalmi tudatot a maga kisszerűségéhez humanizáló "kisemberi" mentalitásra. Aztán regényeiben nemcsak tematizálta az osztrák irodalom "nagy témáit" (például a katonaiskolát **A gyertyák csonkig égnék** című regényében, amelyben felbukkan a centrum—periféria problémaköre is, amelyet Joseph Roth **Kapuzinergruftjában** [**A kapucinusok Kriptájában**] a lengyel származású figura, Chojnicki gróf is megfogalmaz), hanem megépítette a maga Habsburg-mitoszát is, Ferenc József alakjához kapcsolva. S itt rögtön hozzá kell tennem, hogy ez a fajta Habsburg-mitosz egyfelől kapcsolatban áll az "univerzális állam"-nak később a filozófus Hamvas Béla által főlvázolt (emlék)képével, másfelől egy olyan típusú "Nyugat-alkonya"-tézis változatával szolgál, amely a polgári-humanista értékek szétfoszlását demonstrálja; s mindenekelőtt az ortegai "tömegek lázadása"-tétel alakot öltését példázza.

Márai számára nem is annyira a valóságos Osztrák—Magyar Monarchia az érték-képző tényező, hanem az a fajta városi kultúra, amelynek lehetősége elsősorban Bécsben valósult meg, a publicisztikában, az irodalomban és az életvitelben. Tehát a **kulturális környezet**ről van szó, amely egyrészt szellemi kultúra (s ezen belül nagy hangsúllyal bír Peter Altenberg életműve, művészi magatartása), másrészt anyagi kultúra, amely egészen kézzelfoghatóvá válik az étkezési és az ivási kultúra minősítésekor. Már itt felhívom a figyelmet arra, hogy ez a "két kultúra" (vagy talán pontosabban: kettős kultúra) nem válik el egymástól, éppen az említett mű, **A gyertyák csonkig égnék** több részlete igazolja, miképpen lesz korspecifikummá, a nemzetek fölötti állam jellemzőjévé, élhető létté ez a kettős kultúra, a kulináris és a szellemi. Ezért lehet ennek a világnak megbecsüléssel emlegetett szerzője Stefan Zweig, akit Márai Sándor ekképpen méltatott: "Ő az írástudó, aki nem árult el semmit." S írta ezt Márai akkor, amikor Julien Benda műve (**La trahison des clercs**) nyomán a magyar irodalomban is fellángolt a vita "az írástudók árulásá"-ról, nevezetesen arról, miképpen engedte át a "magas irodalom" a sokakhoz szólást a "népszerű" irodalomnak, illetőleg miként lépett ki az irodalom a maga illetékességi köréből, Babits szavával szólva: "hütlenné vált [...] a Szellemhez". Márai itt és Altenberg-ről cikkezve az osztrák századfordulós művészi magatartásra emlékezik vissza, amelynek lényegét a szellemi függetlenség őrzésében látja, Altenbergnél külön is kiemeli a műfajteremtő gesztust, amely egy, a szokványostól eltérő irodalom-fogalomban realizálódik.

A magas fokú formatisztelettel Márai a századfordulós osztrák irodalomnak azt a jellegzetességét kísérli meg körvonalazni, amely egyszerre tartalmazta az új típusú

kérdőhorizontot (annak tudatában, hogy a nyelvválság, a nyelv elhasználódása ellenében a szilárd formába kényszerített műalkotást kell fölmutatni) és az igényt, hogy az egyetemessé mélyülő pszichológiai, társadalmi és művészeti válsággal szembenézve kell végigjárni az utat “befelé”, az individuum önmeghatározási kísérletét és annak csődjét egyszerre érzékeltetve.

Félreértés ne essék: Márai nem követte Zweig módszerét, a Zweig által művelt biográfiai regénytől tartózkodott, az ő Casanova-regénye jóval közelebb áll Schnitzler Casanova-felfogásához, a századforduló individualitás-képzetéhez, mint az európai kultúrát a művészek vagy uralkodók életrajza segítségével megőrizni akaró Romain Rolland-hoz vagy Zweighoz. Éppen a fogalmazás igényessége, a küzdelem a tökéletesen hangzó mondatért, a reménytelen harc a szavak értelmének visszaállításáért készíteti Márait arra, hogy Zweigban valóban a “tegnap világa” író-reprezentánsát fedezze föl. S ha Peter Altenbergnek, az “egyszerű formák” mesterének művész-atitűdjét éppen a konvencionális elleni csendes lázadásban érzékelté, Zweigban szintén a “realista”, “mimétikus” regény ellen forduló művészt látja: “monumentálisat nem alkotott, csak tökéleteset” — jelenti ki róla. Ebben a szembeállításban látszólag a korszerűnek mutakozó “mitológiai regény” (például a James Joyce-é) elutasítása rejtőzhet; valójában a “monumentális” mint elítélés inkább vonatkoztatható a XIX. századi módon epikai teljességre törő regényalakzatra így (például a Christophe-ra Jean vagy az angol és a francia családregényekre); ugyanakkor értelmezhető ez a megjegyzés Márai regénypoétikája felől, amely a Lukács György által (is) igényelt “extenzív totalitás”-t kérdőjelezte meg (igen jellemző, hogy a szovjet irodalomtudomány nem a roman fleuve kifejezést használta, hanem a roman-epopeját, azaz a regényeposzt). S ha Márai regényeit tekintjük: a szűk térben és rövid idő alatt játszódó, a cselekményt több aspektusból szemléltető, olykor dialógussá álcázott, szinte párhuzamos monologue interieuröket közlő művek legfeljebb az “intenzív totalitás” követelményének felelnének meg, ha nem törekedne Márai arra, hogy az események egyértelmű értelmezésének bizonyosságában megintassa az olvasót, és a szerzői-narratori szólam mellé társítsa a szereplők szólamait. Ilyeténképpen Zweig jubileuma ürügyén a maga ars poeticáját fogalmazhatja meg, hiszen legalább annyira (vagy talán még jobban) örököse az osztrák—magyar századfordulónak, a századforduló kulturális-nyelvi felismeréseinek, mint Zweig. S itt csak mellékesen jegyzem meg, hogy az ifjú Márai Franz Werfel verseinek is fordítója volt.

Ami azonban Márait még inkább megkülönbözteti osztrák kortársaitól: ő nemcsak tematikailag, esetleges nosztalgiját érzékeltetve eleveníti föl a monarchikus Bécs emlékezetét, hanem Bécs (benne a Ferenc Józsefben mint a gondoskodó Apa alakjában megtestesülő Rend szimbolikájával) számára valóban az Osztrák—Magyar Monarchia egyik szimbolikus helye, amely az irodalomban rögződött meg, az irodalom által teremt hagyományt, és amelyet az ő regényei felől tekintve, tehát visszafelé haladva az időben, felmondva a “kronológiai szimultaneitás”-ból következő egyszerűsítést, a Márai-regények praetextjeként (előszövegeként) láthatunk. Ugyanis Márai termékenyen dialogizált Bécs szellemi fénykorával, a Schuberttől Grillparzeren át Hofmannstahlig tartó kultúrával és művészetszemlélettel, ugyancsak a maga számára hasznos párbeszédet folytatott Schnitzlerrel (Anatolban egy korszak címszereplőjét mutatva be), Karl Krausszal, akinek írói-közéleti bátorságát méltatta, tiltakozását nagyra becsülte, de művészetét elutasította, és a már említett íròkkal, de

legalább olyan mértékben dialogizált egyfelől a századforduló magyar kismestereivel (a nagyvárossá torzuló Budapestnek hol naturalista, hol impresszionista képeit festő-főlvázoló író-krónikásaival), másfelől Krúdy Gyulával, akinek nem regényes életrajzát adta közre, hanem *Szindbád hazamegy* című regényében a századforduló, a dualista korszak, a régi magyar—osztrák világ végleges búcsúzását.

Márai regényének főszereplője, a Krúdy írói álnevének emlegetett Szindbád ugyanis (akárcsak Krúdy regényhősei) Bécsben is otthon van(nak), pontosabban szólva: Bécsben sincs(enek) otthon, mert — a mű egy nap alatt játszódik, de ebbe az egy napba foglaltatik bele az átfordulás az egyik világkorszakból, az egyik áon-ból a másikba — a vándorlásra, Odüsszeusz-létre ítéltetett Szindbád azt a hazát keresi, ahol élni és írni, érteni és megértetni lehetne. Szindbád emlékei Budapest, a régi Magyarország és Bécs között járnak, az egész Monarchiát átfogják; a “schönbrunni sárگا” jellegzetes színné lesz, amely nemcsak Schönbrunnban, hanem magyar vidéki kisenemesi kúriákban is megtalálható; mint ahogy ezek a kúriák egyként őrzik a messziségbe tűnt Bécs és az irodalmi messziségbe tűnő turgenyevi nemesi fészkek emlékét (Turgenyev egyébként a magyar századfordulónak és így Krúdynam, majd Márainak is kedves orosz írója volt).

Márai tehát mind az osztrák, mind a magyar “kulturális környezet”-tel kiépíti a maga dialógusát, olykor Krúdy Gyula Bécs-látomására hivatkozik (rejtett idézet formájában), máskor csupán a kulturális anyag (például a bécsi walzer emlegetése *A gyertyák csonkig égnek* című regényben) árulkodik a forrásvidék felől, amelyet Márai regényeibe beépít. Még a Márai által szimbolikusra növesztett Ferenc József-portré sem nélkülözi az intertextuális vonatkozásokat. Részben azért, mivel éppen Krúdy Gyulát foglalkoztatta igen élénken a Ferenc József-rejtély, tudniillik az, miképpen válhatott ez a nem kiemelkedő képességű uralkodó Közép-Európa összetartozásának jelképévé, mennyire volt (s ez Krúdy jellegzetes kifejezése) “ködlovag”, akinek sorsát, utóéletét, nem a realitás alakítja, hanem a “szerep”, a hagyomány, amelyben “benne áll”, az ő halálhoz-léte (Sein-zum-Tode) a szüntelen “most”-oknak egymásutánja, állandóság, tartósság, tartás (Haltung), és ezért ezáltal szimbólum. Márai Sándor regényeiben, újságcikkeiben ez a Ferenc József jelenik meg (Krúdyhoz képest az anekdotának itt jóval kisebb a szerepe), az univerzális állam képzetével azonosulva egyszerre szakrális személy és kisszerűen közönséges figura, a bölcs passzivitásba, kontemplációba merülő uralkodó és hivatalnok, aki maga sugallja és megtestesíti a kispolgári életformát. Ferenc József lesz maga Bécs, az uralkodó életformája válik a bécsi életvitel “stílusává”, egy múltba merülő világ tanúja és jelképe ő.

S ha az előbb arról volt szó, hogy Márai elutasítja a monumentalitást mint regényalakzatot, akkor itt éppen arra szeretném föl hívni a figyelmet, hogy regényeinek időszerkezete éppen nem nélkülözi a XX. századi mitologikus regények “kozmológiai idő”-felfogását. A két említett mű, *A gyertyák csonkig égnek*, valamint a *Szindbád hazamegy* egyetlen éjszaka, illetőleg egyetlen nap alatt játszódik le, mindkettőnek alapmotívuma a keresés, a főszereplők mindkét műben az “eltűnt idő nyomában” járnak, és Bécs kitüntetett, szimbolikus szerepet játszik mindkét regényben. Ezt a szimbolikus szerepet erősíti — mint arról már volt szó — a kultúrába ágyazottság, vagyis az emlékek révén megelevenedő (bécsi) képek az anyagi és a szellemi kultúra tényezőivel telítettek, amelyeknek summája egy élet-

forma, egy stílus; méghozzá olyan, amelyet kultúrának lehet nevezni, szemben az ezt a kultúrát felváltó civilizációval, majd az Anschluss árnyékában az osztrák—magyar polgári attitűdöt elutasító tömegember (Massenmensch) diktatúrájával.

A bécsi levél című újságcikkében a vendégszerető rokoni házról szól Márai Sándor, amelyből “a régi Bécs illata csap felém”. “Legalább úgy Bécs volt ez a hietzingi ház, s akik benne laktak, mint a Burg vagy a kapucinusok kriptája. Ebben a házban élt még a századvégi Bécs szelleme, érintetlenül és áhítatosan.” Ami azonban igen tanulságosnak tetszik: Márai “bináris oppozíciók”-ban fogalmaz (persze, nemcsak Bécsről szólva); a kicsiny hietzingi ház meg a Burg, a művészházaspár külvárosi rejtőzése és a turisták által látogatott kapucinusok kriptája, az érintetlenül maradt századvég és a diszkontinuitásával erőszakosan betörő történelem. Márai a rokon Ferdinánd bácsi portréját rajzolatva Krúdynak és az ő Krúdyról írandó regényének világába lép át: “az ő számára Ausztria, a hietzingi házban örökké az maradt, aminek megismerte, amire felesküdt: az a csendes és finom emberség, sok zenével, óvatos politikával, jóakarató főhercegekkel, a Stadtpark orgonáinak illatával, és a Griechenbeisel remek sörszagával, s azzal a slampossággal enyhített abszolutizmussal, amely a régi Ausztriának egyik legfőbb varázsa és vonzereje volt”.

Igy hát nem csoda, ha az Anschluss után Ferdinánd bácsi nem ment be egyszer sem a városba, mivel otthon “Bécset őrizte; azt a másikat, mely örökre megszűnt és elveszett”.

A Szindbád hazamegy főhőse a külvárosból még egyszer bemegy a városba, hogy azt tapasztalja, immár a végső bizonyossággal, amit Ferdinánd bácsi oly szomorúan jól tudott. Nem Spengler főtézisét példázza a megannyi Márai-mű (ámbar Márai ismerte az *Untergang des Abendlandes*, *A Nyugat alkonyát*, mint az 1930-as esztendő magyar íróértelmisége általában), hanem ezúttal is rejtett idézetre bukkanhatunk: amiképpen Krúdy Gyula búcsúztatta el a magyar romantikus írónak, Jókai Mórnak az álom-Magyarországot, olyképpen látja-érzi a múltba tűnőnek Márai is Krúdy álom-Magyarországot. Csakhogy Krúdy (és Márai) a Monarchiától is búcsúzott, s az álom-Bécsről is, amelynek ugyanúgy szét kell foszlania, mint annak a szónak, annak a nyelvnek, amelynek Márai Sándor (talán a századvégi bécsi nyelvfilozófától nem egészen függetlenül, de Rilke VIII. duinói elégiájának bizonyos ismeretében) csödjét, szétesését konstatálta.

Ez a nyelvbe, nyelvi létbe vetettség (Geworfenheit) egyben ama “tökéletesség”-re törekvést igazolhatja, amelyet Márai — láttuk följebb — Zweig írásművészetének tulajdonított. De ez azt is jelenti, hogy Márai a szavak elhasználódásának évadában is hinni akar a nyelv megnevező erejében, s itt nem annyira Musilhoz kapcsolódik, mint inkább Ortega-hoz, aki különbséget tett az autentikus és a nem autentikus beszéd között. Márai az előbbiért tartotta nagyra Altenberget és Zweigot, olvasta még amerikai emigrációjában is Rilke verseit, próbálta megszólaltatni a magyar és az osztrák irodalom álom-Bécsét. Ez a megszólaltatás tanúvallomás egy polgári típusú kultúra mellett, egy nemzeti-nemzetiségi ellentéteket megbékítő-kiegyenlítő univerzalitás-eszme mellett, egyben hagyományteremtés, egy író értelmező gesztusa, amely regényeivel visszafelé alkotja meg a maga előszövegeit (éppen azért, hogy az ő értelmezésében átalakulnak az előszövegek). Olyan értelemben beszélhetünk Habsburg-mitoszról, hogy Márai regényeiben a korábbi irodalmi alkotásokban, anekdotikus emlékezősekben létező Ferenc József-figura “deformálódik”, kerül át a

szimbólumok világába. Itt a szimbólumot olyan értelemben használom, mint ahogy a magyar művelődésfilozófus: Hamvas Béla "A szimbólum [...] elrejt az, amit kimond, és kimondja az, amit elrejt. Ebben a paradox magatartásban van sajátos varázsa, s ez a varázs az, ami az ősnyelvhez már hasonlatossá teszi." Ferenc József, Bécs, az univerzális állam: Márai regényében egy kultúrával telített világ **Rendje**, amelyet a civilizáció **Rendszere** rombol szét, párhuzamosan Európa **létfeljlesztésével** (Seinsvergessenheit), az Idővel szembeni vereségével. Márai számára sem létezik a kronológia rideg egyenesvonalúsága, az Időben együtt lehetnek, létezhetnek egymástól kronológiailag messze eső jelenségek, események, figurák. Az emlékezés egyik, valószínűleg az egyszerűbb mód a "most" és az "egykor" együttlítására, érzékelésére. Márai regényei az összetettebb mód lehetőségeit latolgatják: az ismétlődés, a hagyománnyal folytatott szüntelen dialógus révén nem az időtlenség jön létre, hanem az időbeliség (Zeitlichkeit), az Idő több lehetséges módja. Márai regényeire konkretizálva: Bécs olyan hagyomány, amely Márai regényeit **sugározza be**, de ezt csak azért teheti meg, mert Márai regényeiből e hagyományok **álom-Bécsre sugárzik ki**.

A négy évszak (a belső címlapon: **Négy évszak**) decemberi karcolataiban, líriko-epikai szösszeneteiben is föltetszik Bécs. Mint ahogy föltetszik az osztrák-vonzáskörű, a Monarchiában létező-létezhető kultúra/irodalom is: Kafka és Werfel. "Még mindig úgy gondolok Bécsre, mint az egyetlen városra, ahol élni tudtam volna" — szakad ki Máraiból emlékidéző módon (**Bécs**). De ezúttal nem a tudatáram(o)(lat)ás módszerével él, hanem a vizualitás megjelenítő erejével: **láttam**, tudatja az olvasóval, **hallom**: egészíti ki a pillantás szeszélyessége miatt sérülékennyé válható érzéki benyomás rögzítését, "konyhaszagú előszobá"-t idéz meg, hogy a Proust óta (vagy Rimbaud óta? vö: érzékek összezavarása) szalonképessé vált (irodalmi) emlékezés-földerengtetés-mélybe szállás "idői", mostokban egymásra toluó szegmentumaiból léte építsen. Ezután jöhetnek a részletek, a jelentéktelenségek, a kedves és természetes lányokról, a mindenki műfajáról, a pletykáról, Schönbrunnról, a sárga palotáról (mindig a schönbrunni sárgáról, amely a **Szín-bád hazamegy** egyik szimbolikus színe?), majd ironikusan közhelyet felmondva-módosítva, Grác a nyugdíjas tábornokok, Bécs a nyugdíjas írók és művészek városa. S a befejezés egyben kivonulás az irodalomból, a nemzetből, a talmi-véletlenszerű mostból az állandósuló MOST-ba, megelőlegezván Bulgakov Mesterének és Margaritájának rózsaszín idilljét, egybefűzve érzélgősséget és Európa-fáradtságot, csöndet és hangot, ekképpen magánvaló világot álmodva a realitásként kudarcot valló világ ellenében: "Mikor az ember már mindent elmondott hazájának és az emberi közösségnek, melyhez tartozik, csendesen elment Bécsbe, leült valamelyik egyemeletes hietzingi ház kerti szobájában, hallgatta az örök zongoraszt és emlékezett."

Az Anschluss óráiban, a német megszállás alatt ismét, mindig: Bécs. Továbbfűzve **A négy évszak** téltre időzített gondolatát arról, hogy sokféleképpen lehet élni, így természetesen Bécs nélkül is. "Csak nem nagyon érdemes." (Ég és föld)

LÁBJEGYZET HELYETT

A följebb idézett **A négy évszak** több olyan Márai-írást közöl, amelyben szerzőnk mérleget készít: életről-halálról, életműről-pályáivról elmélkedik, Puskin, Krúdy, Hamsun, Goethe (több ízben is vissza-visszatér hozzá), Proust, Céline, Török Gyula,

Casanova (a *Vendégjáték Bolzanóban* szinopszisának is fölfogható ez a kis írás) ürügyén irodalomról, írói szerepről, magyar és világirodalomról közöl valami bensőségeset, műhelytitkot, emberi helyzetet. Az 1940-es kiadású kötet (1938-ban jelent meg ez a gyűjtemény első ízben) 199—200. lapján olvasható *Mérleg* "tartozik" rovatába sorolja Márai (többek között) az alábbi: "Éppen idejében születtem, hogy frissiben olvashassam még Rilke, Krúdy, Proust műveit."

Krúdy Gyula a Monarchiában született, a prágai és Monarchia-élménnyel teli Rilke és a XX. századi regény egyik megteremtője, Proust közé szorult: a művesség és a hömpölygő tudatáram, a tökéletessé formált bölcséleti-lételemleti líra és a mindent tudni vélő, mindent mindennel összefüggésben látó-láttató francia irodalom közé. Mintha Márai számára líra és próza, a Monarchia és Franciaország, a német és a francia nyelvterület között Krúdy Gyula életműve lenne a híd. Lehet, hogy véletlen ez a fajta sorrend, lehet, hogy egy pillanat szeszélye dobta egymás mellé így ezeket a neveket. De ekképp sorakoznak egymásután, középen Krúdyé, aki a Monarchiának, Bécsnek ugyanúgy megörökítője volt, mint ahogy az idő- és térkezelésnek (Prousthoz hasonlóan-hasonlíthatóan) mestere. Tehát Márainak mestere.

JEGYZET

E tárgyban közölt dolgozataim: Márai Sándor tükai nyomában. Salgótarján, 1993. (A 88—89. lapon Márairól szóló írásaim bibliográfiája); Író, irodalom Márai Sándor Szindbád hazamegy című regényében. Irodalomtörténet. 1994. 4.; Álom-Bécs Márai Sándor Szindbád hazamegy című regényében. In: Tegnap előtt. Irodalmi utazások a Monarchiában. Fried István és Kelemen Zoltán szerk. Szeged, 1994.